

Ana MROVLJE

O Lacanu*About Lacan***POVZETEK**

Jacques Lacan, znan tudi kot French Freud, je gotovo eden najbolj vplivnih ter tudi najbolj kritiziranih psihoanalitikov, ki so delovali po Freudu. Njegov kontroverzni ugled izvira iz dialektične narave njegovega mišljenja ter iz poskusa, da bi se izognil pogosto neizogibnemu, determinističnemu vplivu jezika. Kakorkoli, Lacanove teorije in njegov radikalno drugačen zorni kot predstavljata pomemben prispevek k psihoanalitičnemu pogledu na človeka ter na patologijo psihološkega delovanja. Lacan, ki je svoje delo označil kot vrnitev k Freudu, je istočasno oblikoval mnoge inovativne koncepte ter se, predvsem s teorijo o jeziku, precej odmaknil od Freuda. Na naslednjih straneh zajemam Lacanove osnovne koncepte, v želji, da bralca vpeljem v svet kontroverznega misleca.

KLJUČNE BESEDE

psihoanaliza, Lacan, jezik, Freud, zrcalni stadij

SHORT ABSTRACT

Jacques Lacan, also known as the French Freud, is one of the most influential and also one of the most criticized psychoanalysts after Freud. His controversial reputation partially originates from the dialectical nature of his thinking and from the attempt to avoid the often unavoidable deterministic influence of language. In this sense, Lacan's theories and his radically different viewpoint present an important contribution to the psychoanalytical view on a human and human pathology. Lacan, who denoted his work as a return to Freud, also created new and innovative concepts, especially his theory of language that considerably distanced him from Freud. On the following pages I present Lacan's basic concepts in order to introduce the reader into the world of this controversial thinker.

KEY WORDS

psychoanalysis, Lacan, language, Freud, mirror stage

EXTENDED ABSTRACT

Jacques Lacan, also known as the French Freud, is one of the most influential and also one of the most criticized psychoanalysts after Freud. His controversial reputation partially originates from the dialectical nature of his thinking and from the attempt to avoid the often unavoidable deterministic influence of language. In this sense, Lacan's theories and his radically different viewpoint present an important contribution to the psychoanalytical view on a human and human pathology. Lacan, who often denoted his work as a return to Freud, also created new and innovative concepts, especially the theory of language that distanced him considerably from Freud.

A specialty of Lacan is the frequent use of word twists. He used them to avoid the populist everyday language which, according to him, determines a man decisively. He wanted to highlight the inevitable normalisation of the use of everyday language whose use is often indiscriminate. Furthermore, he also highlighted the importance of language in the psychoanalytic process. His style of expression, which was known as not easy to understand, had a specific function. The use of seemingly hard to understand language was an attempt to come closer to the characteristics of the patient's language in the analytic situation. In this sense he differentiated between the language used in the analytical discourse and clear communicating for didactic purposes.

His works often drew attention to the frequent simplifying of psychoanalytic theories, particularly the ego psychologists and behaviourists. He was markedly anti-biologically oriented which was a rarity in his day. In the 30s it was widely accepted that mental disorders had an organic origin, but Lacan did not agree with this. He was convinced that insanity could not be explained on the basis of an organic origin and that doctors who tried to explain it in this way did so only in order to objectivize the causes of mental deviations. His interpretation of insanity is different; he compared insanity to the discourse as used in a patient's attempt at communication which should be understood in order to be properly interpreted. He described himself as a distinct Freudian and throughout his career he kept emphasizing his return to Freud. Although it is true that he applied Freud's fundamental concepts for the development of his theories, he used them to develop a separate, distinctly different thought system. He often told his students that although they might call themselves Lacanians, he would remain a Freudian. His theories are outstanding, especially the theory of language which significantly distances him from Freud (Sarup, 1993).

A considerable part of Lacan's work concerns the structure of the subject which he divided into symbolic, real and imaginary. The three categories are radically separated from each other and constitutionally completely different but, at the same time necessarily connected and overlapping. The outline of the three psychological components can be seen as an obvious correspondence to Freud's ego, superego and id. However, Lacan not only renamed Freud's psychic elements, but moved away from Freud's concept of the psyche and explained it in his own unique way.

The imaginary is of central importance as it represents the mirror stage and the formation of the ego. Lacan emphasizes the drama of the moment when an infant sees himself in a mirror as a whole being and not as a fragmented body. The mirror stage

happens when an infant is between six and eighteen months old. This event marks the beginning of the identification with the reflection of oneself which, according to Lacan, represents the beginning of the development of the ego. The ego, according to Lacan, develops through the »identification with an infant's picture.« (Qazi, 2011: 5). The infant's identification with the image that it sees in the mirror is crucial because it makes him or her realize that he or she sees themselves as a whole integrated unit. At the same time the infant's integrated, corporate identity, paradoxically alienates the infant from themselves. Ego, for Lacan, emerges in the moment of alienation and the fascination by an individual's reflection in the mirror. Thus, for Lacan, ego is always the product of images, the mirror reflection and is always in the function of the imaginary (Homer, 2004).

The imaginary and the symbolic constantly overlap, just like the rings in the Borromeo knot. The symbolic coincides with the structure of the language; when an individual becomes a subject and starts to use language. Lacan asserts that once an individual reaches the symbolic, there is no way back to the pre-verbal, archaic state of the psyche. The symbolic is the world that inevitably creates separation and division (Lacan, 1977).

Before entering the symbolic, an infant does not use language, because its use is superfluous. The infant has a sense of unity and magic, their needs are met without needing to use language. The mother, who is attuned to her infant, fulfils the baby's wishes, and therefore the infant by using language feels separation, the end of oneness and alienation. In this context, the word itself is the presence that resulted from the absence (Lacan, 1994). Frustration, which is otherwise an integral part of psychoanalytic therapy, stems here from the fact that the main tool of psychoanalysis – language, is based on the absence and abstraction of the real. Language as such exceeds an individual who is symbolized by the others even before he or she comes into the world. Lacan poses the question if we are really the ones who speak language, or is it perhaps vice versa, and language speaks us.

The real is the third category used by Lacan to interpret human experience and perception. The real is outside of the imaginary and cannot be labelled as it exists beyond the symbolic and the imaginary. If we take a very precise look at an object, we will recognize its texture, weight, colour, shape, its possible cracks and all other details. However, these are only symbolic designations that help us determine a specific object. The question is whether our knowledge of the object really represents the object– the reality of the object. According to Lacan, the real tends to slip away because of our deterministic mind and its blind spots. Explaining the concept of the real, Lacan often referred to the work of the philosopher Emile Meyerson, who explained the real as »ontological absoluteness, a real being as it is« (Meyerson, 1925: 79; the Roustang, 1986: 61).

The concept of desire appears again and again in Lacan's writings. His concept of desire (fra. *désir*) is wider and more complex than Freud's wish (ger. *Wunsch*), which was used by Lacan as the foundation for a modified in-depth understanding of his concept of desire. Freud's *Interpretation of Dreams* (1900) investigates the disclosure of infantile, archaic desires, which persist in the unconscious and express themselves in a dream, but remain more or less under the influence of repression during the day.

Unconscious desire or *désir*, to which Lacan is dedicated, remains central to psychoanalysis. In this context, one of the goals of psychoanalysis remains the analysant's

realization of their own desires and their verbalization in the relationship with the psychoanalyst. However, since the language itself is presented as an alienation from reality, the effectiveness of the patient's verbalization of desires remains questionable. Lacan asserts that the basic feature of human desire is that it always emerges in the relationship with the Other who is, on the other hand, always determined by the social discourse. Lacan emphasizes that the desire is not a natural, innate striving for one or another thing, but that one's desire is always the desire of the Other. This means that an individual wants to be noticed by the Other or that they desire what they assume the Other desires; in other words, they want what the Other lacks. In this sense, we always desire what the Other desires (Lacan, 1996, 1977).

Another topic that I will discuss is the importance of the analyst's desire in the psychotherapeutic process. When talking about desire, Lacan thinks of the desire that the patient attaches to the psychoanalyst, which means that the psychotherapist presents to the patient as the subject »who desires« and »the subject who knows«. At the same time the analyst's desire relates to the genuine desire that the psychoanalytic process would progress in a good way. Lacan believes that one of the main tasks of the analyst was not to reveal to the patient what they desire for them. In this context, he underlines the importance of the discretion of the analysts' wishes during the psychoanalytic process, as just such a hidden desire remains the engine of the whole process. The analyst's enigmatic desire encourages the manifestation of transfer and the patient's fantasies in the analytical relationship (Fink, 1999).

Overall the distinguishing feature of Lacanian psychoanalysis is his different view on the subject's structure. The subject as well as the psychoanalytic process are, according to Lacan, structured around the fact that people, by thinking and speaking, inevitably combine individual signifiers and signifying chains. The participants often left Lacan's seminars with many new questions as his dialectical way of presenting knowledge made them and Lacan himself face the conflicts which he simultaneously combined into the closed concepts.

Lacan left a legacy which has been confirmed by the contemporary Lacanians, who are, belonging to different walks of life, scattered around the world. He tried to discover what decisively influences our thinking and how language, denomination and the identification with one's own image, dominate the human experience. Lacan says that we use language in a way that goes far beyond what we actually say. At the same time he reminds us of the fact that we are determined by language and that language is much bigger than a human being itself.

Uvod

»We don't speak language, language speaks us«¹

Jacques Lacan (1901-1981), znan kot eden najpomembnejših in najbolj kontraverzних psihoanalitikov po Freudu, je modificiral mnoge Freudove teorije ter temeljito preoblikoval psihoanalitični pogled na človeka. Posebnost Lacanovega izrazoslovja je pogosta uporaba besednih iger, s katerimi se je želel izogniti uporabi populističnega, vsakdanjega jezika, za katerega je verjel, da človeka odločilno determinira. Želel je osvetliti neizbežno normalizacijo običajnega jezika, katerega uporaba je, po njegovo, pogosto nekritična. Poudarjal je pomembnost vloge jezika v psihoanalitični obravnavi ter njegov pomen obravnaval zelo široko in drugače kot psihoanalitiki dotodaj. Lacanov način izražanja, ki so ga pogosto označevali za težje razumljivega, je imel zanj posebno funkcijo. Sam se je z uporabo dozdevno nerazumljivega jezika poskušal približati pacientovemu govoru oziroma prevzeti značilnosti analizantovega jezika v analitični situaciji. V tem smislu je razlikoval med jezikom, prisotnim v analitičnem diskurzu ter jasnim izražanjem v didaktične namene.

Skozi dela je opozarjal na pogosto poenostavljanje psihoanalitičnih teorij, predvsem ego psihologov in behavioristov. Naravnani je bil izrazito anti-biološko, kar je bilo v njegovih časih redkost. V 30. letih je bilo splošno sprejeto stališče, da imajo duševne motnje organski izvor, do česar je bil sam odklonilen. Prepričan je bil, da zdravniki glede na organski izvor ne morejo razložiti človeške norosti ter, da to poskušajo le v svoji težnji k objektivizaciji vzrokov duševnih deviacij. Njegova razlaga norosti je drugačna, norost primerja z diskurzom, ki je poskus pacientove komunikacije in ki mora biti ustrezno tolmačen, da bi ga lahko razumeli. Samega sebe je označil kot izrazitega freudovca ter vseskozi poudarjal svoje vračanje k Freudu. Res je, da za razvoj teorij uporablja temeljne Freudove koncepte, vendar iz njih razvije ločen, izrazito drugačen miselni sistem. Svojim učencem je večkrat dejal naj bodo Lacanovci, če želijo, vendar on ostaja Freudovec.

Njegove teorije so izstopajoče, predvsem teorija o jeziku, s katero se odločilno oddalji od Freuda (Sarup, 1993). V svojih delih se razkriva kot inovativen mislec, ki nam ponuja preoblikovanje Freudove misli.

Začetki

Lacan ali French Freud je izredno bran ter kritiziran avtor, katerega občinstvo je kmalu preseglo meje psihiatrije in psihologije. Njegova dela so navdihnili filozofe, pisatelje, režiserje ter druge umetnike. Seminarji, ki jih je organiziral, so bili milo rečeno kontroverzni, pogosto se je zgodilo, da so poslušalci imeli ob koncu njegovih predavanj več vprašanj kot odgovorov. Lacanov način govora je sam po sebi enigmatičen ter včasih nasprotujoč. Lacanovi teksti so gosti, eliptični in včasih neprebojni, njegove teorije pa so vse prej kot statične, saj je svoje postavke neprenehoma nadgrajeval. Tekom svoje kariere je prijateljeval z mnogimi znanimi umetniki, med drugim s Salvadorjem

Dalijem, Andreom Bretonom in Pablom Picassom, čigar osebni zdravnik je postal v kasnejših letih (Homer, 2005).

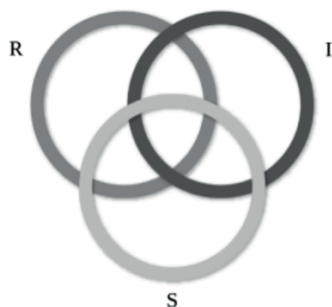
Kot dijaka katoliške šole ga je izrazito očarala filozofija, pokazal je veliko zanimanje za spise Barucha Spinoze (1632 – 1677), ki se je poglavitno osredotočal na idejo božje eksistence in kavzalnega determinizma. Lacan je bil bister, a ne pretirano izstopajoč učenec. V Parizu je zaključil študij medicine, kasneje pa se je specializiral na področju psihiatrije, kjer je izkazal zanimanje za preučevanje psihotičnih stanj. V svojih tridesetih, ko je bil na poti, da postane konvencionalen psihiater, sta nanj naredili vtis dve intelektualni srečanji. Prvo se je zgodilo leta 1930, ko je med listanjem nadrealistične revije naletel na članek takrat še skoraj neznanega Salvadorja Dalija, ki je v članku razglabljal o svojem, izrazito umetniškem pogledu na fenomen paranoje. Drugo je bilo njegovo srečanje z deli Sigmunda Freuda, ki je odločilno zaznamovalo njegovo doživljenjsko vpletenost v psihoanalizo ter v njeno preobrazbo (Homer, 2005).

Začetki psihoanalitičnega gibanja v Franciji so bili težki. Francozi so psihoanalizo zavračali na vseh frontah. Kot pravijo kritiki so »Francozi nasprotovali psihoanalizi s toliko različnih smeri, da bi lahko govorili o anti – psihoanalitični kulturi (Turkle, 1992: 27). Psihoanaliza je bila pod strogim medicinskim okriljem, francoska psihiatrija pa je bila še v poznih 50-tih letih naravnana izrazito anti-psihoanalitično. Lacanova pot k psihoanalizi je bila drugačna ter precej neobičajna za takratne zdravnike. Svojo povezavo s psihoanalizo je sklenil preko takrat nastalega nadrealističnega gibanja v Franciji. Literarno in umetniško gibanje nadrealistov je vzniknilo ob koncu prve svetovne vojne v Parizu. Osrednja figura takratnega nadrealističnega gibanja, André Breton, ki je sam bil dober poznavalec Freuda, je razvil metodo spontanega pisanja, s katero je pisatelj lahko intenzivneje prihajal v stik z nezavednimi željami in mislimi. Podobno so v tistem času Salvador Dali ter drugi nadrealistični slikarji na svojih platnih odkrito uprizarjali realnosti svojih sanj. V tem času je Lacan začel opravljati učno psihoanalizo pri znanem psihoanalitiku Rudolphu Loewensteinu, ki je bil priznan s strani Pariškega psihoanalitičnega združenja. Kljub njenemu vihravemu odnosu je Lacanova učna psihoanaliza pri Loewensteinu trajala kar šest let, kar je bilo za tiste čase nadpovprečno dolgo (Homer, 2005).

Triada psihične realnosti

Velik del svoje teorije je Lacan zaobjel v oris triadne urejenosti strukture subjekta, ki jo razdeli na *imaginarno*, *simbolno* in *realno*. Vsi trije redi so radikalno ločeni drug od drugega in konstitucionalno povsem drugačni, hkrati pa so med seboj nujno povezani ter v svojem delovanju prekrivajoči.

Povezanost imaginarnega, simbolnega in realnega lahko primerjamo z boromejskim vozlovom², »skupino treh krogov, ki so med seboj povezani tako, da ob poškodovanosti enega izmed njih, vsi trije postanejo ločeni« (Lacan, 1998: 112).

Slika 1: Boromejski vozle (Armand, 2002)

Lacan z Boromejskim vozlom razloži koncept realnega. Z Boromejskim vozlom ponazarja odnose treh ločenih, a hkrati povezanih perspektiv subjektovega izkustva. Imaginarno, simbolno in realno so torej povezani na boromejski način, kar pomeni, da so pravzaprav brez dejanske povezave. Tomšič (2010, : 127) elaborira problematičnost trojne strukture ter poudari da v »... psihoanalizi tisto, kar religija postavlja kot rešitev zagate božje troedinosti, namreč da vsak od členov vozla drži skupaj druga dva, postane problem: nekaj, kar je vseskozi izpostavljeno razpustitvi, oziroma kar na ravni treh členov vselej predstavlja nekaj spodletelega«.

Oris treh psihičnih komponent lahko vidimo kot očitno korespondenco Freudovemu jazu, nadjazu in onemu. Vendar Lacan ni le preimenoval Freudovih psihičnih instanc, temveč se je v pojmovanju urejenosti psihe odmaknil od Freuda ter na svoj edinstven način razložil psihično urejenost in delovanje (Lacan, 1996).

Imaginarno

Eden izmed Lacanovih prvih inovativnih konceptov, ki je bil opažen na področju psihoanalize, je teorija zrcalnega stadija, »*le stade du miroir*«, ki je leta 1936 doživela svojo premiero na štirinajstem kongresu Mednarodnega psihoanalitičnega združenja v Marienbadu. Lacan, prekinjen med predstavitvjo svojega koncepta o zrcalnem stadiju, je zapustil kongres, njegov prispevek pa ni bil omenjen v publikaciji, ki je nastala ob koncu kongresa. Ta incident je odločilno zaznamoval Lacanov odnos do psihoanalitičnega združenja, ki se ni spremenil vse do konca njegovega delovanja. Zavrnjen je bil prav s strani tistih, katere je želel najbolj očarati. Navkljub občutku odrinjenosti, je leta 1946, na šestnajstem kongresu Mednarodnega psihoanalitičnega združenja v Zurichu, ponovno predstavil svoj prispevek o zrcalnem stadiju, ki je bil tokrat sprejet z velikim zanimanjem in kasneje tudi objavljen v *International Journal of Psycho-Analysis* (Homer, 2005).

Osrednji pomen imaginarnega reda predstavlja zrcalni stadij in formacija jaza. Po Freudu se jaz v prvih letih otrokovega življenja postopoma razvije iz onega. Deluje po načelu realnosti, njegovo osrednjo nalogo pa predstavlja mediatorstvo med onim in nadjazom. Po eni strani je njegova naloga, da se impulzi onega izražajo na družbeno

sprejemljiv način, po drugi strani pa ohranja ugoden odnos z nadjazom, ki ponazarja ponotranjeni vrednostni sistem in posameznikovo moralo. Jaz se sočasno prilagaja tudi zunanjemu svetu, oziroma načelu realnosti.

Lacan je formiranje jaza razložil nekoliko drugače. Poudarjal je pretresljivost trenutka, ko otrok zagleda samega sebe v zrcalu ter se prvič ugleda kot celoto in ne le kot fragmentirano telo. Ta fenomen imenuje zrcalni stadij, ki nastopi pri otroku v obdobju med šestim in osemnajstim mesecem starosti: »Otrok še ne zna hoditi, niti se držati pokonci; kljub temu pa – oprt na drugega človeka ali na kakšno drugačno podporo...zmagoslavno premaga omejitve te opore in otrpne nagnjen nekoliko naprej, kot da bi hotel fiksirati neki trenutek podobe, ki jo vidi v zrcalu« (Lacan, 1994: 38).

Ta dogodek predstavlja začetek identifikacije z odsevom samega sebe, kar po Lacanovo predstavlja začetek razvoja jaza. Jaz se tako po Lacanovo oblikuje skozi »...identifikacijo s sliko samega sebe« (Qazi, 2011: 5). Otrokova identifikacija s sliko, ki jo vidi v zrcalu je ključna, saj se ob tem začne zavedati, da obstaja kot celota, kot zaključena enota. Istočasno pa ga njegova zaključena, celostna podoba paradoksalno odtuji samemu sebi saj predvideva, da je njegova celostna podoba njegov self – resnični on. Cena za občutek celostnega selfa in enovitosti je odtujitev od sebe, sprejetje dejstva, da self postane drugi, to je, podoba v zrcalu. Jaz vznikne v trenutku odtujitve in fasciniranosti nad posameznikovim odsevom v zrcalu. Tako je za Lacana jaz produkt slik, zrcalnega odseva in je tako vedno v funkciji imaginarnega (Homer, 2004).

V tem smislu jaz nastane skozi proces objektivizacije samega sebe. Otrok se do tega dogodka ne doživlja kot celota, občutek njegovega obstoja je fragmentiran, prav tako tudi njegovo dožemanje lastnega telesa. Lahko rečemo, da zrcalni stadij sovпада s Freudovim konceptom primarnega narcizma, kjer je otrokov libido investiran v lastni jaz. Psihoanalitična teorija uporablja za podobo, ki jo posameznik v zrcalnem stadiju privzame za svojo, star izraz, *imago*. Imago ohranja povezanost med posameznikom in njegovo realnostjo, med *Innerwelt* in *Umwelt* (Lacan, 1994). V zrcalnem stadiju otrok zmora nadzirati sliko gibanja svojega telesa v zrcalu skozi nadzorovanje lastnega gibanja, kar ga zabava ter mu prinaša občutek ugodja. (Homer, 2005).

Otrok je očaran nad svojo podobo, ki odseva njegovo idealno sliko samega sebe. Navdušen je nad zunanjo enovitostjo, ki mu daje občutek koordinirane celote nasproti prej znanim občutkom fragmentiranih navezanosti in seksualnih nagonov. Ta faza tako predhodi uporabi osebnega zaimka jaz (»ich«). Zrcalni stadij hkrati vključuje tudi otrokovo dožemanje sebe takšnega, kot je zrcaljen v materinih očeh (Ussher, 1992). Mitchell razlaga, da ta dogodek omogoči otroku, da konceptualizira samega sebe, takšnega kot je zrcaljen nazaj, »iz pozicije želje drugega« (Mitchell, 1982: 5). Lacan (1994: 40) razloži, da je zrcalni stadij drama »... katere notranji vzgib vodi od nezadostnosti k anticipaciji – drama, ki subjektu, ki se je ujel v past prostorske identifikacije, snuje celo vrsto fantazem, ki se raztezajo od razkosane podobe telesa do neke odločilne oblike njegove celovitosti...in, končno, do privzetja oklepa neke odtujene identitete, ki bo s svojo trdno strukturo zaznamovala subjektov celotni mentalni razvoj«. Lacan z zrcalnim stadijem nakaže, da je jaz sam po sebi iluzoren.

Imaginarni red predstavlja predojdipalno fazo, v kateri otrok še ne zaznava razmejitve med seboj, materjo ter drugimi objekti. Raziskave navajajo zrcalno fazo kot po-

memben mejnik, ko otrok prvič spozna in ugleda svojo ločenost od drugih. Tako otrok začanja raziskovati in iskati trenutke razlikovanja in razmejitve med seboj in drugimi (Qazi, 2011). Identifikacija s sliko, ki otroku zrcali njegovo zunanjo celovitost ter mu omogoča oblikovanje jaza, hkrati predstavlja ločenost od matere in njegovo prenehanje izvirne enovitosti. Lacan je prepričan, da otrokova predstava o sebi, nikoli ne more ustrezati temu kar res je, njegovemu bitju.

Primer imaginarnega je naša takojšna gotovost, da je oseba, katero gledamo, moški ali ženska. Ta takojšna gotovost je imaginarna in pogojena s simboličnim redom, katerega značilnost je razločevanje (ženska, moški). Ko koncepti imaginarnega zadevajo nas same, torej kako dojemamo sami sebe, lastni self, lahko opazimo zanimivo potezo imaginarnega. Odstopanja in konflikte v našem imaginarnem, v smislu dojetja samega sebe, lahko opazimo v reakciji na sliko, na kateri si oseba ni všeč. Ker ima občutek, da izgleda grozno in nikakor noče sprejeti takšnega vidika same sebe, sliko nemudoma izbriše. V tem smislu nam fotografija omogoča, da jo popravimo, kadar reflektira nekaj, kar pri sebi ne želimo sprejeti (Lacan 1994, 1996).

V razvoju otroka je njegova identifikacija s tistim, čemur pravimo jaz, vedno pogojena z obstojem drugega. V Lacanovem smislu to ne pomeni, da je tisto kar nisem jaz, drugi, »...še več, v Lacanovem pogledu »jaz« je »drugi«; ideja samega sebe, to notranje bitje, ki ga imenujemo jaz, temelji na podobi, na drugem. Koncept jaza temelji na posameznikovi napačni identifikaciji z njegovo podobo drugega« (Klages, 2005: 30). Lacan loči med drugim in Drugim³, kjer pojem prvega sovпада z identifikacijo svoje slike v ogledalu, pojem Drugega pa se nanaša na dejanske druge, ki niso on.

V povezavi z imaginarno sliko o lastnem telesu verjamemo in ohranjamo vtise, ki so nam všeč in so povezani s tem, kako se želimo predstavljati drugim. Generalno se poskušamo znebiti, potlačiti aspekte naše podobe, aspekte, kateri nam ne ugajajo in pri katerih je diskrepanca do naše imaginarne slike nas samih prevelika. Ljudje smo močno investirani v lastno imaginarno, v identifikacijo s sliko o nas samih, kar pa pravzaprav, v Lacanovem smislu nismo mi.

Simbolno

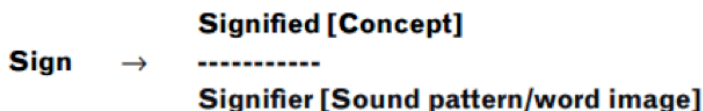
Od prve predstavitve Lacanovega koncepta zrcalnega stadija in njegovo uvedbo koncepta simbolnega je minilo petnajst let. Leta 1951 je Lacan oznanil svojo vrnitev k Freudu. Kmalu zatem se je udeležil kongresa o povezavi govora in psihoanalize v Rimu, kjer je predstavil prispevek Funkcija in polje govora ter jezika v psihoanalizi, znanega tudi kot Rimski govor. V tem obdobju, Lacan zapusti Pariško psihoanalitično združenje in ustanovi Francosko psihoanalitično združenje⁴, v katerem lahko bolj svobodno razvija svoje koncepte (Homer, 2005: 46).

Ena izmed pomembnejših Lacanovih tez je, da je nezavedno strukturirano kot govorica: »Naj se ima psihoanaliza za sredstvo zdravljenja, formiranja ali preiskovanja, na voljo ima en sam medij: pacientov govor. Očitnost tega dejstva ne daje pravice, da ga zanemarimo. Vsak govor kliče po odgovoru... Pokazali bomo, da ni govora brez odgovora, tudi če mu stoji nasproti zgolj molk, če le ima poslušalca« (Lacan, 1994: 71). Lacan je med jezikom in govorom poudaril pomembno ločnico, ključno za njegove

nadaljne teorije. Po Lacanu z govorom posredujemo pomen, z jezikom pa posredujemo zgolj informacije. V tem smislu jezik vedno predhodi govoru. Do tvorbe pomena z govorom pride takrat, ko subjekt edinstveno konfigurira jezik in s tem ustvari pomen (Bracher, Marshall and Ronald, 1994).

Homer (2005) opiše, kako je Ferdinand de Saussure (1857 – 1913), ki je imel velik vpliv na Lacana, povzročil pravo Kopernikovo revolucijo s svojim razmišljanjem o tem, da se »namesto, da bi bile posameznikove besede videne kot periferni del človekovega razumevanja realnosti, posameznikova percepcija realnosti vrta okoli socialne uporabe besed in besednih znakov« (Saussure 1983 [1916]: 9). Lahko bi rekli, da posameznik percipira realnost skozi jezik in govor, skozi sistem besed in simbolov, ki jih pozna in so mu zato na voljo. Ko govorimo, se ne zavedamo sistema, ki je vzpostavljen pred uporabo besed ter determinira kaj lahko označimo ter česar ne moremo. »Če ne upoštevamo pravil, naš jezik postane brez pomena« (Homer, 2005: 37). Za razumevanje Lacanove perspektive je ključnega pomena razumevanje, da se posameznik med govorjenjem ne zaveda celotnega sistema, ki stoji za tem, da lahko tvori besede. Tako ima občutek, da sam ustvarja besede in pozabi na neizbežno ter odločilno determiniranost besed, ki prihajajo iz njegovih ust.

Homer pravi, da pravi lingvistični znak vključuje besedo in tudi koncept: »Saussurov pomen lingvističnega znaka sestavljata dva elementa: zvočni vzorec ali pisana beseda, ki se imenuje označevalec ter koncept, ki ga imenujemo označeno« (Homer, 2005: 38).

Slika 2: Signified/Signifier (po Saussure, 1983) (Homer, 2005: 38)

Ferdinand de Saussure je poudaril, da se besede ne nanašajo na specifične pojme oziroma objekte v zunanjem svetu. Namesto tega obrazloži, da se besede nanašajo na posameznikov koncept o nekem objektu v materialnem svetu. Saussure obrazloži, da pomen specifične besede ni v besedi sami, temveč v odnosu med znaki v samem sistemu jezika. V tem smislu Saussure dojema jezik kot diferencialen sistem, kjer je nek znak, ta znak zato, ker prepoznamo, da ni nek drug znak. Glede strukture jezika Lacan upošteva Saussureja, le da njegovo teorijo nekoliko nadgradi. Lacan se posveti odnosu med različnimi označevalci, označeno zanj ni spoznavno in je kot tako logično nemogoče (Lacan, 1977).

Mary Klages interpretira Lacanovo povezavo med označevalci in nezavednim: »Sestavine nezavednega – želje, poženje, predstave – so označevalci (in so običajno izraženi v besednih izrazih). Ti označevalci tvorijo verigo označevanja – nek označevalec ima pomen zato, ker ni nek drug označevalec... Zaradi pomanjkanja označenega Lacan trdi, da je veriga označevalcev... v neprestanem drsenju, spreminjanju in menjavanju. Ne obstaja nobeno sidro, ne obstaja nič, kar bi dalo končni smisel in stabilnost celotnemu sistemu. Veriga označevalcev je neprestano v igri... ne obstaja pa nobena možnost,

da bi to drsenje po verigi zaustavili - nobena možnost, da bi lahko rekli 'aha, ta x pomeni to', in ga tako definirali« (Klages, 2005: 26).

V tem smislu nas specifičen označevalec vedno pripelje le do naslednjega označevalca, nikoli pa do končnega cilja oziroma označenega. To si lahko predstavljamo kot iskanje besede v slovarju. Najdena beseda nas pripelje do skupine drugih besed, ne pridemo pa do konca, do tako imenovanega resničnega pomena besede. Lacan opiše, da ima podobno strukturo tudi človeško nezavedno. Po Lacanu »... naj bi nezavedno izgledalo tako kot nepretrgana krožeča veriga (ali več verig) označevalcev, brez sidra ali...brez centra. To je Lacanov lingvistični prevod Freudovih slik nezavednega kot kaotičnega sveta neprestanega spreminjanja gonov in želja. Freuda je zanimalo, kako bi kaotične gone in želje pripeljal v zavedno, da bi jih tako lahko uredili, da bi dobili smiselni pomen, da bi jih razumeli in jih obvladali. Lacan pa, nasprotno, govori o tem, kako je proces spreminjanja v odraslo osebo oziroma 'jaz', proces kot poskus, da bi fiksirali, stabilizirali in zaključili verigo označevalcev. Tako bi bil trajen pomen — vključno s trajnim in stabilnim pomenom 'jaza' — sploh mogoč. Ta možnost je za Lacana le iluzija, le slika, zgrajena zaradi napačnega dojetja odnosa med telesom in jazom« (Klages, 2005: 26).

Imaginarni in simbolni red se neprestano prekrivata, tako kot krogi v boromejskem vozlu. Simbolni red sovпада z strukturo jezika, sočasno, ko vstopimo vanj, lahko posameznik postane subjekt ter začne uporabljati jezik. Lacan trdi, da ko človek enkrat doseže simbolni red, ni več vrnitve nazaj v preverbalno, arhaično stanje psihe. Simbolni red je svet razločevanja in tako neizbežno ustvarja svet ločenosti in delitev (Lacan, 1977).

Lacan razloži pomen jezika kot sredstva mediacije, ki omogoči, da subjekt prepozna kaj mu drugi sporoča. Hkrati za Lacana jezik ne pomeni le izgovorjenega ali napisanega jezika, temveč katerikoli sistem označevanja, ki omogoča razločevanje med enim in drugim. V tem smislu je jezik bistven pri ustvarjanju in pripisovanju pomena stvarem. Lacan je zagovarjal tezo, da je nezavedno strukturirano enako kot jezik, v smislu, da je nezavedno proces označevanja, ki vključuje kodiranje in dekodiranje (Homer, 2005). Pred vstopom v simbolno otrok ne uporablja jezika, saj je njegova uporaba odvečna. Otrok ima občutek novitosti in magičnosti, njegove potrebe so zadovoljene brez nuje po uporabi jezika. Mati, ki je uglašena na svojega otroka, zadovoljuje njegove želje, zato otrok z uporabo jezika občuti ločenost, prekinitev enosti in odtujitev. V tem smislu je beseda sama po sebi prisotnost, ki je nastala iz odsotnosti (Lacan, 1994). Frustracija, ki je sicer sestavni del psihoanalitične terapije, v tem kontekstu izvira iz dejstva, da je osrednje orodje psihoanalize – jezik, osnovan na odsotnosti in abstrakciji iz realnega.

Jezik kot takšen presega človeka samega, ki je simboliziran s strani drugih, še preden pride na svet. Tukaj se postavlja Lacanovo vprašanje: ali smo res mi tisti, ki govorimo jezik, ali je morda obratno in jezik govori nas.

Realno

Realno je tretja ureditev, ki jo Lacan uporabi za razlago človeške izkušnje. Lacan se je s konceptom realnega ukvarjal vse do svoje smrti. Realno opiše kot realnost, ki je kot take ne moremo nikoli spoznati saj obstaja izven simbolnega, izven uporabe je-

zika in tako nikoli ne more biti simbolizirana. Če simbolni red ponazorimo z besedama in, ali, lahko realno opišemo z besedama oba, in. V tem smislu realno predstavlja predsimbolično, predkategorialno, vseobsegajoče ozadje iz katerega kasneje nastanejo kategorije ter simboli. Lacan je koncept realnega osnoval po Aristotlovem iskanju vzroka, opisal ga je kot predverbalno stanje, ki je nad govorico in kot tako nikoli ne more biti predstavljeno z uporabo jezika. Lois Tyson (2006) interpretira Lacana in razloži, da je realno nad vsemi pomeni ter nad vsemi ideologijami, ki jih družba uporablja za razlago svojega obstoja. Ideologije so v tem smislu le omejene in začasne resnice ter vrednote, ustvarjene in preoblikovane s strani družbe.

Lacan realno opiše kot logično nemožno ter nedokazljivo. Realnega ni mogoče upodobiti niti označiti, saj obstaja izven simbolnega ter imaginarnega. Če si izredno natančno ogledamo nek predmet, bomo spoznali njegovo teksturo, težo, barvo, obliko, njegove morebitne razpoke ter vse druge detajle. Pa vendar so to le simbolna poimenovanja, ki nam pomagajo določiti predmet. Vprašanje je, ali naša spoznanja o predmetu res predstavljajo sam predmet - realnost predmeta. Po Lacanovo se realno rado izmuzne, ravno zaradi determinističnosti našega uma in njegovih slepih peg. Lacan se je pri konceptu realnega pogosto skliceval na dela filozofa Emila Meyersona, ki razloži realno kot »ontološko absolutnost, resnično bitje, kakršno je« (Meyerson, 1925: 79; v Roustang, 1986: 61).

O želji

Želja je zagotovo koncept, ki se v Lacanovih spisih vedno znova pojavlja. Lacanov koncept želje (*désir*) je širši in kompleksnejši od Freudove želje (*Wunsch*), ki jo je Lacan uporabil za osnovo ter na njej postavil temelje za grajenje modificiranega, poglobljenega razumevanja koncepta želje. Freud je že v *Interpretaciji sanj* (1900) raziskoval razkrivanje infantilnih, arhaičnih želja, ki vztrajajo v nezavednem in se izražajo v sanjah, čez dan pa ostajajo več ali manj pod vplivom represije. Nezavedna želja oziroma *désir*, kateri se posveča Lacan, ostaja osrednjega pomena za psihoanalizo. V tem smislu spada med cilje psihoanalize analizantovo spoznanje svojih želja ter njihova verbalizacija v odnosu s psihoanalitikom. Ker pa je jezik sam po sebi odtujitev od realnega, je učinkovitost pacientove verbalizacije želje pod vprašajem. Kljub temu, da se želje deloma razkrivajo v samem govoru, do njihovega popolnega razkritja v govoru nikoli ne more priti (Evan, 1996).

Glede razumevanja želje Lacan sledi Spinozi, ki je željo opisal v povezavi s človekovo esenco (Spinoza, 1677). Velik vpliv na Lacanovo razmišljanje je imela Heglova filozofija, iz katere je med drugim izhajalo tudi njegovo razumevanje človekove želje. Lacan trdi, da je osnovna lastnost človeške želje ta, da vedno vznikne v odnosu z Drugim, Drugi pa je vedno določen s strani socialnega diskurza v katerega je vpet. Lacan poudarja, da pri želji ne gre za naravna, prirojena stremjenja k eni ali drugi stvari, temveč da je subjektova želja vedno želja Drugega. To pomeni, da posameznik želi biti opažen s strani Drugega ali pa si želi tistega kar predvideva, da si želi Drugi, z drugimi besedami, želi si tisto kar Drugemu manjka. V tem smislu si vedno želimo tisto kar je poželjivo Drugemu (Lacan, 1996, 1977).

Lacan zariše stroge ločnice med koncepti želje, zahteve in potrebe. Potreba je povsem biološka in instiktivna ter prisotna pri dojenčku že ob začetku njegovega življenja. Dojenček ne more zadovoljevati lastnih potreb in zato potrebuje stalno prisotnost Drugega, da jih uglašeno zadovoljuje. Da bi opozarjal na svoje potrebe, jih mora vokalizirati, kakor jih le lahko, tj. s klici in kriki. Otrok kmalu začne zahtevati prisotnost Drugega samega po sebi, saj mu le ta simbolizira ljubezen Drugega, ljubezen primarnega objekta. V zahtevi se kmalu združita obe funkciji, kar pomeni, da začne služiti vokalizaciji potrebe ter hkrati zahtevi po ljubezni Drugega. Problematičnost dvojne funkcije je v tem, da kljub temu, da Drugi lahko uspešno zadovoljuje otrokove potrebe, ne more dokončno zadovoljiti njegovega hlepenja po brezpogojni ljubezni. Ta ostanek – to, česar Drugi ne more zadovoljiti, je želja, ki jo je Lacan imenoval *désir*. V tem smislu »...Želja ni niti stremljenje k zadovoljitvi niti zahteva po ljubezni, temveč razlika, ki nastane, ko odštejemo prvo od druge, fenomen njunega razcepa« (Lacan, 1977: 287). Z drugimi besedami, želja se začne formirati takrat, ko se zahteva začne ločevati od potrebe. Narava želje je drugačna od potrebe, katera je lahko zadovoljena. Pri želji oziroma hrepenenju do zadovoljitve nikoli ne more priti (Evan, 1996).

Želja mora ostati nerealizirana, da lahko ostane želja. V trenutku, ko se nam uresniči, ko dobimo tisto o čemer smo fantazirali, si tega ne želimo več. Za to, da lahko želja obstaja, mora ostati objekt želje izven našega dosega. Tako sta v Lacanovem smislu odsotnost in pomanjkanje vedno povezana z željo in hrepenenjem. Stavek »pazi kaj si želiš« ni nevaren zato, ker se nam lahko to, kar si želimo uresniči, temveč zato, ker smo potem obsojeni na to, da si tega ne bomo več želeli. V tem smislu je edina stvar, ki je hujša od tega, da ne dobiš tistega kar si želiš, ta, da to dobiš.

Psihoanaliza

Lacan govori še o nekem drugem pomenu želje v psihoanalizi, opozarjal je na nujno prisotnost analitikove želje. Koncept analitikove želje v psihoterapevtskem procesu je kontroverzen in nekoliko dvoumen. Lacan je v svoji klinični praksi pogosto uporabljal besedne igre, da bi se dotaknil nezavednega in se izognil vsakdanjemu, determinističnemu načinu uporabe jezika.

Bruce Fink (1999) začne prvo poglavje svojega dela, v katerem opisuje Lacanovo klinično prakso, z naslednjo šalo: »Koliko psihologov potrebujemo, da zamenjajo žarnico?« Odgovor je: »Samo enega. Vendar žarnica si mora res želeli biti zamenjana«.

V tem smislu Fink opozarja, da je splošno znano, da so želja, trud ter motivacija na psihoanalitičnih seansah analizantova odgovornost. Lacan na to gleda z drugačnega zornega kota in razmišlja o pomembnosti analitikove želje za psihoanalitični proces. Ko govori o analitikovi želji, misli na željo, ki jo pacient pripisuje psihoanalitiku, kar pomeni, da je za pacienta psihoanalitik subjekt, »ki želi« in hkrati subjekt, »ki ve«. Istočasno pa se analitikova želja nanaša na resnično željo, da psihoanalitični proces napreduje v dobro smer. Lacan pravi, da je ena izmed osrednjih analitikovih nalog ta, da pacientu ne da vedeti, kaj želi od njega. V tem smislu poudarja pomembnost nerazkrivanja analitikove želje tekom psihoanalitičnega procesa, saj ravno takšna skrita želja ostaja gonilo celotnega procesa. Analitikova enigmatična želja spodbuja pojavnost prenosa ter pacientovih fantazij v analitskem odnosu (Fink, 1999).

Zanimivo je, da pacienti ob začetku psihoanalitičnega procesa pogosto idealizirajo psihoanalitika. Freud je veliko pisal o človekovi potrebi, da bi bili vodeni s strani avtoritete. Po Freudovo si vsi ljudje na nek način želimo biti vodeni, nadzorovani, tako kot so otroci s strani starševe avtoritete. Podobno se zgodi s posameznikom, ko pride v psihoanalizo. Želi si terapevtovega vodenja, ukazovanja in tega, da psihoanalitik nad njim uporabi svoje zdravilne moči. Zanimivo je, da so Lacan ter njegovi argentinski kolegi vztrajali, da se pacienta poimenuje analizant (špa. analizante) in ne analizirani (špa. analizado). Monyaco (2008) razloži Lacanovo mišljenje, da beseda analizant predpostavlja pacientovo pozicijo odgovornosti, moči in aktivnosti v procesu psihoanalize, pri analiziranem pa se predpostavlja psihoanalitikova moč ter odgovornost, da analiziranega analizira. V tem smislu pacient postane analizirani ob uspešnem zaključku psihoanalitičnega procesa, do katerega je prišlo zaradi preoblikujoče moči nezavednega v psihoanalitičnem odnosu. Monyaco v svojem delu interpretira Lacana in pravi, da sama odločitev za psihanalizo za analizanta ni lahka. Odločitev za psihoanalizo že sama po sebi zahteva določeno deflacijo jaza ter simbolno kastracijo pacienta, saj ta prihaja zaradi vztrajajoče bolečine in nezmožnosti, da bi si pomagal sam. Iz te pozicije pacient predvideva, da ima psihoanalitik orodje in moč rešiti ga bolečine ter tegob.

Lacan je v svoji praksi pokazal veliko zanimanje za psihotična stanja, ki jih je podrobno preučeval tudi tekom svoje klinične prakse. Ena izmed Lacanovih kontroverznih tez je, da je norec primer najbolj osvobojenega človeka. Seveda Lacan gleda na osvobojenost z drugačnega zornega kota. Pravi, da je nemogoče razumeti človeka brez norosti, saj je del človeške biti: »Človek je rojen svoboden, in glej, povsod leži v verigah« (Miller, 2001: 174). Zanimivo je, da v psihotične simptome, poleg halucinacij vključujemo motnje govora. Lacan, ki podobno kot Freud, normalno delovanje, v smislu psihične strukture človeka opiše kot nevrotično, pravi, da če nevrotiku uspe osvojiti področje jezika, je psihotik naseljen, okupiran s strani jezika. Psihotični simptom – motnje govora imenuje vsiljene besede oziroma paroles imposees. Lacan poudarja parazitizem govornice, ki nam je kot taka vsiljena in katere se ne moremo znebiti do smrti (Miller, 2001; Tomšič, 2010).

Lacan je pri psihotičnih opazil tudi fenomen odtujitve od njihovega lastnega telesa ter s tem njihov odmik od identifikacije z imaginarnim telesu. Opazil je, da se psihotično strukturirani pacienti pred psihotično epizodo pogosto sistematično ogledujejo v zrcalu, včasih celo po več ur hkrati. Francoski psihiater Abely (1930), ki je podrobno opazoval ta fenomen, ga je opisal kot znak ogledala. Opazil je, da paciente dolgo stremenje v svoj odsev v ogledalu pomirja, nasprotno kot pri depersonalizaciji, kjer pacientu lastna zrcalna podoba zbuja še hujšo tesnobo. Abely je ugotovil, da psihotičnim pacientom, ki doživljajo motnje in občutek fragmentiranosti ter razcepa v sebi, stremljenje v ogledalo daje občutek celosti. Z opazovanjem lastne podobe v ogledalu se lahko prepričajo, da so še vedno takšni, kot so bili.

Zaključek

Posebnost Lacanove psihoanalize je zagotovo njegov drugačen pogled na strukturo subjekta. Subjekt, kot tudi psihoanalitični proces, sta po Lacanovo strukturirana okoli dejstva, da ljudje z mišljenjem in govorjenjem neizogibno združujemo posamezne označevalce ter verige označevalcev. Udeleženci njegovih seminarjev so pogosto od-

hajali domov z mnogimi novimi vprašanji, saj je Lacanov dialektičen način podajanja znanja tudi Lacana samega postavljaj pred nasprotja, ki jih je včasih istočasno združeval v zaključene koncepte.

Lacan je za seboj pustil velik pečat, kar potrjujejo današnji, po svetu razpršeni Lacanovci, ki prihajajo iz različnih intelektualnih vetrov. Razmišljal je o tem, kaj odločilno vpliva na naše razmišljanje ter kako jezik, poimenovanja in identifikacije z lastno podobo odločilno zaznamujejo človeško izkušnjo. Lacan pravi, da uporabljamo jezik na način, ki gre daleč preko tega, kar pravzaprav rečemo. Hkrati pa nas opozarja na dejstvo naše determiniranosti s strani jezika, ki je veliko večji od človeka samega.

Opombe

¹ Citat, ki ga je pogosto navajal Lacan, izvira iz Heideggrove filozofije (Klages, 2006).

² Znano je, da je boromejski vozel v zgodovini krščanstva služil kot nekakšen »matem« Boga, ponazoritev paradoksalne narave božje troedinosti« (Tomšič, 2010, : 127).

³ French: *autre; Autre*

⁴ Tran. *Société Française de Psychanalyse*

Literatura

Abely, P. (1930). Le signe du miroir les psychoses et plus spécialement dans la démence précoce. *Annales Médico-psychologiques*, 1, 28 – 97.

Armand, L. (2002). *Symptom in the Machine: Lacan, Joyce, Sollers*. Dostopno: <http://www.lacan.com/sympmach.htm> (22.4.2015).

Bracher, M., Alcorn Jr., M. W., Corthell, R. J. and Massardier-Kenney, F., eds. (1994). *Lacanian Theory of Discourse: Subject, Structure, and Society*. New York University Press.

Evan, D. (1996). *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. London: Routledge.

Fink, B. (1999). *A Clinical Introduction to Lacanian Psychoanalysis: Theory and Technique*. New York: W.W.Norton & Company.

Homer, S. (2005). *Jacques Lacan (Critical Idiom Series)* London: Routledge.

Klages, M. (2005). Jacques Lacan v Tretji dan, *Revija za duhovnost in kulturo*: 25 – 34.

Klages, M. (2006). *Literary theory: A guide for the perplexed*. London: Continuum International Publishing Group.

Lacan, J. (1977). *Écrits: A Selection*. London: Tavistock Publications.

Lacan, J. (1994). *Spisi*. Ljubljana, Društvo za teoretsko psihoanalizo, Analekta.

Lacan, J. (1996). *Štirje temeljni koncepti psihoanalize*. Društvo za teoretsko psihoanalizo, Analekta, Ljubljana.

Lacan, J. (1998). *The Seminar of Jacques Lacan, Book XX: Encore, On Feminine Sexuality, The Limits of Love and Knowledge 1972-1973*. Trans. Bruce Fink. New York:

W. W. Norton & Company, 123-36.

Meyerson, E. (1925). *La déduction relativiste*, Paris: Payot.

Monyaco, R. (2008). *Evolving Lacanian perspectives for clinical psychoanalysis: on narcissism, sexuation, and the phases of analysis in contemporary culture*. London: Karnac.

Mitchell, J. (1982). »Introduction – I. Feminine Sexuality«, in eds Jacqueline Rose and Juliet Mitchell, trans. Jacqueline Rose. *Jacques Lacan and the Ecole Freudienne*. London: Norton: 1 – 26.

Roustang, F. (1986). *The Lacanian Delusion*, trans. Greg Sims. Oxford: Oxford University Press, 1990.

Saussure, F. de (1983 [1916]). *Course in General Linguistics*, La Salle, IL: Open Court.

Sarup, M. (1993). *Lacan and Psychoanalysis. From An Introductory Guide to Post-structuralism and Postmodernism*. Athens: The University of Georgia Press.

Spinoza, B. (1677). *Ethics*. London: Dent, 1910.

Tomšič, S. (2010). *Lacan in antifilozofija*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU (Zbirka Philosophica. Series Prizma / Filozofski inštitut ZRC SAZU).

Tyson, L. (2006). *Critical Theory Today: A User-Friendly Guide*. London: Routledge.

Ussher, J. M. (1992). 'Gender issues in clinical research', in J. M. Ussher and P. Nicholson (eds). *Gender Issues in Clinical Psychology*. London: Routledge.

Qazi, K. A., (2011). Lacanian concepts – Their Relevance to Literary Analysis and Interpretation: A Post Structural Reading. *The Criterion: An International Journal in English*, Volume 3 (4): 1 – 12.

<http://john-lowther.blogspot.com/2011/07/lacans-three-orders-symbolic-imaginary.html> (23.4.2015)